

ГРИЦЬКО ГРИГОРЕНКО.

☉ Ніяк не вмре. ☉

Оповіданє.

I.

Весна красна! Скільки не дивись на тєє діло, — ніколи не надивиш ся! А чого-б його дивити ся? Кожного року воно буває і кожного року зникає, всі до нього привикли, всі його знають, — то чого-ж дивитись, чого вітхати? А ось же, як одного ясного весняного дня вийдеш з хати та подивиш ся на небо, що здасть ся так чогось близенько, ось-ось коло тебе, десь коло твоїх грудий, з хмариньками біленькими, що здають ся мягкими, мягкими, наче пушиньки, та поглянеш на степ, навкруги увесь рівний, зелений, на квітки, що кожная як молода до церкви убрана, та як подивиш ся на жито, що в осени голками червоними, твердими стирчало, а тепер на обидва боки довгі пасмочки розвиває, як почувеш ще жайворонка, що пускає з високости свою маленьку пісеньку, — то аж серце почне таяти як віск од полумя...

Так думала й стара Конониха, лежачи на печі в старому кожусі, така худа та жовта, що не знать було, чи то один кожух лежить? Од болісти вона зовсім звелась: щоки, рот та очи її зовсім запались, а ніс, підборіддя та чоло стирчали жовті. Вона лежала та не спала і все їй хотіло ся на вулицю вилізти, тільки вона не могла сама з печі злізти, а невістка не прийде таки саме од себе помочи дати — їй байдужки!

— І де вона провалилась, чортове зілля! — сердилась свекруха. — Ну, хай їй колись так прийдець ся, як оце мені, ну, хай!...

А невістка Варка була недалечко; сиділа на призьбі коло хати з иншими жінками, як скрізь у неділю після служби жінки собі сидять, насіння лузають або балакають.

— То оце твоя свекруха доси й жива! — мовить одна до Варки.

— А то-ж! — відповідає Варка, витираючи човником нижню губу і прижмурюючи очи.

— Скільки разів вона вже за попом посилала, скільки разів причащала ся, скільки разів хвалила ся, що вмирати збираєть ся, а все жива! Це вже не порядок! — обізвалась з прикрим усьміхом на тонких губах суха, сувора молодиця в чорному очіпку по самі очи, Марія Зубкова.

— А вже-ж! — відповідає знов Варка, накопиливши губу.

Маленька вирячкувата Гапця в чорних як дьоготь і круглими як колесо бровами і собі вкинула:

— Бач, яка! чужого віку заживає! Хай би вже вмирала собі!

Молода та гарна, червона Катерина зітхнула:

— А я як згадаю, що й мені вмирати... Боже храни, як лякаю ся!

Суха Марія в чорному очіпку по самі очи вилаяла її:

— Дурна ти! Тобі? Хиба тобі умирати? Тобі ще далеко! А так воно й так: коли ти молоде — живи, коли старе — вмирай, і вже! Од неї ніхто не одкрутить ся, ні!

Катерина сказала:

— А я як подумаю, що тут була я, а тут нема і годі!... Лякаю ся, лякаю ся!...

— А чи чули ви, сестрички, — перебила їй Гапця, — як старий Чубан умер? Наїв ся добре сала на Великдень тай почув, що живіт болить: на один бік — ох! на другий бік — ох! Після каже: „Оце, діточки, смерть моя по мене прийшла! Готуйте, діточки, труну, я вже зараз умру...“ Коли це приїздить хвельшар ненароком, до його в хату зайшов, подивив ся і каже: „Хочеш, діду, я тебе од твоєї болісти оправлю?“ Тільки якуюсь то дудку хотів у живіт тикати, чи що, а дід Чубан і каже: „Ні, спасибі вам, ваша благородія! Ви вже мене не займайте, я й так умру! Чую я, смерть моя йде, хай уже діточки самі живуть з Богом!“ Зложив руки хрестом, звелів свічку подати тай і вмер. І добре зробив, еге! Не то, що твоя свекруха.

В тім щось заторохкотіло в віконце в середини. Жінки обернулись і побачили суху статуру Кононихи, що стояла за вікном і держалась за лутку однією рукою, щоб не впасти, а другою хотіла одсунути кватирку, і все хрипко повторяла: „Варко! Варко! Варко! Варко!“

Варка кинулась у хату пробуркотівши: „А хто-б тобі!“ Деякі молодичі потягли й собі за нею.

Свекрухи зараз настались на невістку:

— Ой ти, стерво прокляте, що ти зо мною робиш, що ти тільки робиш зо мною? — Вона стала показувати пучкою навкруги: на стіл, де валялись якісь недоїдки, крайчик хліба, картоплина, була розлита вода, на лаву, де лежали неприбрані ганчірки. вонючі і порвані, на долівку, що не була ні мазана ані метена, на поколупаний припічок. — Що це так? Га? Що це? Я-ж тобі казала: вимаж мені піч! Я-ж тобі приказувала: полагодь долівку! О-о-хо-хо! Чому ганчірки ік празнику не попрали?

Голос у Кононихи де далі все робився дужчим і лютийшим: тільки що вона мало не пачала од слабости, а тепер уже здавалось наче зовсім здорова, аж щокі її запалились, тільки важко дихала, а все кричала своє тонким голосом, як поцсована скрипка: „А деж твої очі, де твої руки? Чи осліпла, чи одуріла, що таку погань заводиш? Думаєш, що я теє... дак... Ні, стій, я ще тобі покажу! А-а-а!“ — Вона замахнулась високо своїм пожовклим, сухим кулаком, аж заскиглила, заридала.

Варка тим часом дивила ся вовком та змїтала лаву все на одній місці хвартухом, а про себе мурчала:

— Лежали-б отам собі!

Коли це дурна Гапця заступила її і заторохтіла:

— Слухайте, бабо, що це ви справді в молодичі глузуйте? Що це за стать така? Так оце ви досі й не вмерли? А я думала...

Не встигла вона й договорити, як Конониха із стогоном так і посунулась, наче сніп соломи на долівку; коли-б були жінки не піддержали, то була-б гепнулась усім тілом.

Тепер баба поблідла як крейда і одразу знесиліла, тільки й могла ледви чутно промовляти:

— Ой, лишечко, рятуйте... дихати дайте... духу... повітря...

Вона дихала як риба, що з води витягли, коротко і швидко. Варка з переляком кинулась до неї.

— Що, що, що таке вам, мамо? Ось я підведу!

Конониха таки знайшла в собі силу і пхнула її: „Геть!“ — хрипко зашепотіла.

Варка накопилила губу, одвернулась і з серцем сказала:

— Про мене... бач... — Вона не договорила, так їй було прикро.

Жінки витягли помалу по-під руки Конониху з хати на двір і поклали на землі під старою березою коло тину. Тут вона одійшла. Спершу полежала закривши очи, опісля кілька разів добре вітхнула і мовчки усміхнулась. Варка зісталась у хаті, а жінки пішли знов на вулицю гуляти. Коло Кононихи зісталась одна старенька бабуся, маленька, сухенька, а повновида жінка, з дуже блискучими, карими очками і коротенькими, волохатими брівками. Вдача у неї була така, що вона все злегенька усміхалась, і як мовчала і як говорила. Ось і тепер вона веселенько усміхнулась і сказала:

— Бог з вами, сестричко, і чого ви налякались? Що про смерть нагадали, — ну, то що? Вже-ж нам з вами й час: нажились уже!

— Ох, не кажіть, не кажіть, Боже мій, бою ся я, бою ся...

Конониха здригнула ся, наче на неї холодною водою хто хлюпнув, і зажмурила очи.

— А я ось так ні троха не бою ся, та все Бога благаю: „Ой, візьми-ж мене, Боже, та до себе на зорі, прийми-ж мою душеньку як найшвидше! Все-ж натанцювалась на своєму віку!

Конониха глянула на небо, а воно так і прикипало до її серця, і кожний молоденький листочок берези, що сьвітив ся проти сонця, наче з золота налипав на її серце.

— Ох, не можу я, не можу вмирати!

— Та що вам, їй Богу! Хиба кого покидати? Один парубій у Москалях, другий десь у Томській, ані унуків нема! Хиба невістки жалко? — знов усміхнулась злегенька Макариха.

— А бодай їй не діждати! — буркнула Конониха й замовкла. Вона роздивлялась кожному травичку коло свого носа і дихала сирим духом землі, і не слухала вже Макарихи, коли та провадила далі про смерть:

— А про мене хоч зараз... ручки вложити на грудях, лягти й заснути на віки... Боже мій милий, так тихо та гарно! А се-ж усе скрізь на сьвітї вмирає, то й добре: всьому свій час! — Вона так любенько усміхнулась і брівки її так затремтіли і карі очи заблищали, але вона якусь гарну казку казала.

— І про це ви, кумо, — розсердилась нарешті Конониха. — Чи-ж вам так жити погано, що накликаєте собі її?

— Ні, серденько, ні, голубко, не погано, деж там! — одповіла Макарниха з усміхом. — Хіба я що кажу? Деж там! Є хліб, є й до хліба... Старий хоч скупенький трохи і наче кремянистий, та не лихий же, ні, не лихий же! І сини нічого: жалують... І невістки нічого...

— Ну, ви вже їм дуже потураєте, невісткам! — пробуркотіла Конониха.

— Ну, що там! Дак кажу... добренько, все добренько, та тільки... там „тев“ здаєть ся мені таке голубе, голубе, і так обгортає і обгортає, як тонка намітка... Як би отак-о тихенько, тихенько взяти і лягти, і... ось тільки внуків жалко: як начіпляють ся инколи мов наміста на шию: „Ой не вмирайте, бабуню, бабцю, бабко маленька (усяк дразнять мене), ми вас не пустимо... дак!“ — Вона махнула своєю малою ручкою і замовкла.

— Ось бачите! — доказала Конониха.

— Ну, то добре, то я, а я-ж на вас, рибонько, дивую ся! Ви-ж, здаєть ся, і щастя не взнали ніколи: перший чоловік у Москалях помер, другий був п'яниця, поповодились, поки не вмёр, а тримаєть ся як хміль за вербу, чогось вам жалко!

— Еге, п'яниця! — підхопила Конониха і почала згадувати. — А пам'ятаєте, як він мене раз одлупив за те, що не встигла кожуха подати швидко, як ішов! Усе тіло синяком узяло ся! Ще каже: „Ну, що, добре? Будеш тепер знати, як чоловіку годити? Здохни ти!“ А я тоненько кажу: „Чоловіченьку, ще й дужче тебе любити-му, що ти мене так тупцюєш!“ А сама думаю: „Ну, стій же, чортів сину, я тобі не вмру, хоч там що!“ І таки не вмёрла, ще й його пережила, о!

— Не хотіла-б я того знати, ластівко! Мій хоч і кремянистий, беть ся деколи, дак за діло-ж, а не дарма! Воно, звісно, що наша доля жіноча: гни ся та кори ся од коліски до могили! Ну, щож, так тому й бути! Та тільки щоб тягти тую нитку, щоб кінця-краю їй не було — це вже ні!... Ви кажете: життя, а по мойому і смерть гарна! Кінець! Це-б то все розв'язане, розкрите, ясне, наче все прядиво випряла. Мука скінчилась. Ні сварки, ні болісти — нічого того нема!...

— Еге, кажіть! Такі ви розумні, а верзете ка' зна що! Як то болісти нема? Адже-ж через болість до „неї“ йдуть, не як...

А після, після, в останній час... як... о-о-ох!... (Конониха аж зуби зціпила, а очі розширила). Як це воно: що була тай нема, наче грудка соли в воді ростопилась? Господи! Нічого вже не побачу, не почую, рукою не полапаю! Будуть жита цвісти, а мене й не буде! Стане колос наливати ся, а я й не знати-му! Попереводить невістка все чисто добро, а я й не озову ся... Ох!

Вона трохи замовкла втомившись, простяглась на спині на землі і стала дивитись крізь березове гилля в небо. Зелене листячко на голубому здавалось жовтеньким. Біла, порепана кора, з чорними смужками та червоненькими цяточками ясно біліла, аж блищала як срібло, а хата, обідрана хата, як старчиха, з почорнілою стріхою одбивалась у воді до гори погами. Все те здавалось їй рідним, і не хотілось їй його кидати, бо хоч погане, та своє, звісне, бачене, привичне і тим і гарне.

— А ось ще — почала вже шепотіти Конониха, — як подумаю, як згадаю, дак аж у потилицю вдарить і зомлію, зомлію, сама не своя... Все більше в ночі ті думки приходять. Як почнуть... ч...ч...чер... тебе... точити... так і полізуть, полізуть усі до серця... Ох, лишечко! ох, чую на собі, як... — Вона витріщила очі, роззявила рота і розтопирчила руки.

— Ну, то що! Адже-ж душечка в рай піде до самого золотого престолу...

— Еге, а гріхи! Хоч би ще й не в пекло! — хрипко й чудно засміялась Конониха.

— Св'ят, св'ят, св'ят! — тихенько промовляла Макариха і знов миленько усміхнула ся. — Хиба у нас в вами є гріхи? Чи ми кого вбили? Чи ми у св'яту п'ятницю робили? То у панів гріхи: вони в пеклі горіти-муть, а ми за що?

— Ні, стійте, стійте! (Конониха схопила її за рукава). А я як подужаю, що... ч...ч...ч..., що вони мене будуть мережати, як ось качан капустяний... так і чую дїрки, і чую на собі... дїрка до дїрки... ні, не можу сього... — Вона підвелась і знов тяжко впала до долу.

— Ну, годі вже про се балакати! — сказала Макариха, у якої й самої трохи похололо серце. Вона встала, пішла в хату, винесла води, дала Кононисі напити ся, а після сказавши: — Ну, прощайте, голубонько, час мені корови доїти, дітям кашу варити на вечерю, невісткам допомогти дещо — ще багато клопоту — завтра навідаюсь! — Потупала дрібненько як горобчик до своєї хати.

Конониха од втоми заснула; вже зовсім пізно над вечір Варка забрала її в хату, яку вона таки трохи причепурила.

II.

Не хотіла Конониха вмирати і не вмерла; через весну перемогла ся, а на літо й зовсім одужала так, що невістку свою в найми випхала.

— Іди та йди служити! — все казала вона. — На що ти мені тут здала ся?

Тій трохи нудно було служити: деж таке ярмо на шию надівати! Дома все-ж таки вільнійше, хоч і свекруха, а про те деколи урвеш ся, побіжиш і в буддень, і почувеш і побалакаєш, і так просто зложивши руки посидиш, а в наймах усе одно: гар, гар, гар!...

Тим то вона й одкараскувалась:

— Йй Богу, якось не теє... якось мене не кортить!

— Ледащо, лїниве, прокляте ремя! — починала лаять ся свекруха.

Варка копилила губу і мукала:

— М...м... лїнива, а хтож вам робить? Про мене, хай вас тур і нужа заїсть, я піду собі... Овва!

— Ну, то й добре, я й без тебе обійду ся! Хиба ти мене винестила, чи що? Цілий вік свій без тебе прожила та жила, а то вона буде мною клопотатись!

Нанялась Варка таки в недалечку економію, а баба Конониха зістала ся одна. Спершу потроху, ледви переставляючи ноги, та все лаючись ходила годувати порося, або полоти на городі. Опісля все кріпшала та кріпшала і веселійшала, що таки себе од смерти одвоювала. Коли-ж йй знов ставало погано, то вона вилізала на двір, лягала і дивилась на гаряче небо, слухала всяку комаху, що стрекотала у траві. Тихо на селі в жнива; мало не всі в полі, тільки чути голоси дітей. Коли ж Конониха не була слаба, то любила попоробити, щоб похвалити ся, як невістка прийде в неділю.

— Ага, ти думала, я без тебе і теє і овеє, а ось дивись! — І вона вела її на свою латку ишениці — вся ишениця чисто була сполота. Невістка тільки мукне: — М...м...м...

— Так то! — скаже свекруха.

Часто тепер вона із бабою Макарихою сиділа, та про смерть уже не балакала, а була у їх друга болячка: всі новини в своєму й чужому селі, — тільки Макариха без душі все говорила, наче вона вже одійшла од сього, а Конониха була вся там, все живо, як вюн хвостом, махаючи руками та хитаючи головою на всі торочила та допитувала ся до всього. Більше всього вона цікавилась чужим весіллям, або родинами, про смерть та похорон не любила в останній час говорити, тільки казала: „А хай там собі вмирають, аби не ми!“ — і на похорон не ходила. Що Конониха ще любила, се до церкви ходити, як не була слаба. Тільки про Бога вона там мало думала, хіба часом молилась: „Ой Боженьку миленький, Сусе Христе і сьвятий Миколаєчку, зробіть мені, щоб у мене головонька не боліла, серденько не мліло, во імя Ца, Сина і духа сьвятого!“ А то більше все дрібненько хрестячи чоло, на всі боки очима кидала та замічала, де, у кого, як кожушанка поцяцькована і завидувала, завидувала, наче її своя власна кожушанка робила ся, та думала: „Ось, бач, (стоячи в церкві вона ніколи і в думці не лаялась) ну, як се вони усе собі нове шикють та справляють? Тут ніяк не збереш ся на новий корсет, а вони вже у нових кожушанках біліють, га! Ну, і чого літом до церкви в кожушанці ходити, аже-ж пече! Тільки щоб похвалить ся та очі мої роздрочити! Ну, стій же, хай Варка за місяць візьме гроші, зараз собі корсет справлю — зелений як горох, з червоним крапками, як кров — о!“

І справді, як прийшов строк, вона забрала од невістки всі гроші, наче-б то поземельне платити, та собі нишком корсет справила. Як побачила-ж той корсет Варка, розплакалась:

— Ну, і щож се таке, їй Богу, мамо? Я — служи, а ви корсети будете носити? Казали мені... і...і...і... а...а...а...

— Е, дочко, ти ще собі заслужиш — ти молода! Як я була такою, як ти, то ніколи не журилась, а вже що робила — за парубія ловкого справлялась і гроші мені коло машини такі йшли, як парубку... Аби руки, а гроші будуть... — І починалась похвальба, яка то вона була, і говорилося усе те вже без лайки та добром, так, що Варка рукою махала та губу копилила. А щоб на суд подати, або що, то-ж, і совісно, і не стоїть. Вона знала що й на другий раз свекруха її гроші забере, хоч так добром, хоч з лайкою, проклинами, нагадуваннями про сина-Москаля, що напише йому, „як вона, бісова дочка, матір не поважає“. „А я-ж

тобі колись дитину тішила в жнива! А я-ж тобі полотна убілила, коли ти в найми нанялась! А я-ж тобі пшеницю сполола, картоплю сполола і підсипала!“ — Все виговорювала вона Варці: дуже „дорогою“ була вона і виходило так, що й пшениця і картоплі не її, а Варчині.

— Та нехай вам усячина з вашою картоплею! — було одвітить Варка і піде, а не кине і назад вернеться, і грошій знов дасть, і як заслабне, буде панькаться, а чого так? І сама не знає. Наче хтось її мотузкою до свекрухи привязав, та не може одв'язатись. І кляне про себе: „Бодай тобі очі повилазили!“ і судить: „Ви тільки про себе й думаєте, а про інших вам байдуже!“ і сусідкам жаліється: „Ну, у мене й свекруха вредна!“ і бурчить, і шпурляєть ся, і дверима грюкає, а робить по її і слухає — така у неї була вдача. Сказав би — добра, дак ні: як би добра, то-б не лаялась; сказав би дурна — дак ні, слухалась би без спору. Скоріше всього Варка зробить, як свекруха почне жалітись, що слаба стала та що вона її у могилу пхає, хоч і думає в ту саму хвилину: „А бодай ти вмерла!“ — а зараз же послухає і все сповнить, хоч знає, що свекрусі ще до смерті далеко, що вона зовсім окріпла і сама тепер не згадує і не думає про тую смерть і не вірить, щоб вона знов прийшла по неї.

III.

Стала осінь наближатись, стало Кононісі нездужатись: де далі — тим більше. То вона було зовсім вкоренилась так, що коли щось і заболить, то каже: „Овва, ми ще поживемо!“ або: „Хай інші вмирають!“ — і витягає свої жилисті, худі руки вперед, наче крепко віжки тримає. А отсе після Покрови й лягла, лягла, як осока на болоті од вітру, що вже й не встане. Ось тільки почали кони з поля возити, дощик став свої полотна ткати, та все як почала земля водою набиратись так, що стала похожа на ливкий хліб, як почав лист з дерева здорово падати та гнити на траві так, що слизько було й ходити, як почали вже скирти по дворах ставляти, а вітряки закрутились, буцім скажені, як уже степи на половину обідрали плугами, тоді Кононісі стало дуже погано. Вона й руки опустила, як плачуча береза гилля. Вже вона й на весілля та родиви не ходила, на вулиці не сиділа — ніщо її не тішило. Вже їй і робота спротивіла, нудно їй самій у хаті. Післала за Варкою і почала з печі, стогнучи кожну хвилину, клясти її.

— На що ти... ох!... на..нанялась?... о-о-ох!... Як би тебе чортяка туди пхав? Ох, дома-б краще... діло ось... стоїть... ох-о-о-о!...

— Ви-ж самі мене пхали! — обзивалась з серцем Варка, і їй Богу, рада-б була полюбити свою свекруху, а замість того лївла на піч і мазала їй спину гарячим лосем, думаючи про себе: — Щоб тебе вхопило! Ой, Боже-ж мій, що се я, чи здуріла? А щож, доки-ж „воно“ буде надо мною старшувати? Оттак тобі, оттак тобі й треба! — і все терла дужче, зі всієї сили.

Свекруха все стогнала та аж плакала:

— Ой, ой, ой! болить! помалу! Що ти мені кістки хочеш поламати, чи що? Йди геть! О-о-ох! о!... Та ні, три ще, куди к чорту тягнеш ся? Бач, зраділа! О-ох!... Три мені... та дужче, ще, ще... Що ти, як кіт лапою торкаєш ся... Міцно, не там, не тут, не туди... Га!... О-ох!... Три живо, бо наче трохи лекшає...

Коли їй трохи одпускало, вона починала наказувати невістці:

— Кидай мені зараз служити, хай і гроші пропадуть, аби... Та тільки не забудь, візьми мені там якогось лікарствечка, тільки щоб міцне було... Еге, кидай мені зараз, а то робота дома стоїть, а вона вигадала служити! А коноплі хто потіпає? Вже-ж не я! Хоч одужаю, то нічого не буду робити, щоб ще, Боже храни, якої біди не накликати...

Невістка не покинула служити, тай свекруха була рада, бо знов підняла ся, знов стала маячити скрізь як тінь, стала жити як той червяк, що розріж його на двоє, а він усе живе. Одужала, тільки почала бояти ся сама в ночі спати; все їй усячина привиджувалась: то що хтось у людські кости граєть ся — все: цок, цок, цок... то що коса двеленьчить не перестаючи, наче над самим вухом, то що грудки землі холодної, тяжкої на неї падають і прилипають до грудий, до рук, як таргани, а в волоссі їх так багато, що воно зліпилось як один шматок чорного плису, аж голову не повернеш, то що її щось тягне, тягне, витягає все далі й далі, як нитку з веретена, а вона ніяк не скінчить ся, і се було дуже важко.

Ось і скликала Конониха до себе багато жінок. Вони сиділи, балакали, а після засипали дехто, і вона під їх балачки засипала. Невістку-ж не чіпала з місця, бо тепер і вона надумалась і їй було шкода грошей; вона навіть тепер звеліла невістці вигово-

рити для себе (то бач для свекрухи), щоб подарували спідницю „на смерть“; вона-ж думала її зносити й так!

Коли-ж скінчилися дощі, стали морози перепадати, заслабла знов наша баба та так, що вже не було впину її проклонам, стогону, сльозам, наріканням та бідканням. Що дня, що хвилини кликала вона невістку, а та все більше визвірювалась проти неї.

— Хіба я вам сторож, чи що? Лежить собі тай усе! — раз обізвалась вона, а то й вилаялась: — А бодай вас, як ви мені обридли! Ви ще сто год будете жити, а я оттут і сиди коло вас! Не бійтеся, не вмрете, де там! Лихе не вмре!

Де далі, тим більше Варка набирала серця, і під кінець перестала стидатись і Бога, і людей, і себе самої, — все лаяла свекруху, що їй дихати не давала, що хвилини туряла її то до хвельшера, то в двір за яблуками, огірками, сировцем, булкою, сахаром, молоком — чого тільки забажаєть ся. „Йй Богу, аж стидно мені!“ — було каже Варка. А то заставляла натирати ся то тим, то иньшим, перевертати з одного боку на другий, укривати та ще й усе: „Оттут-о холодно — великий палець на правій нозі змерз — укрій!“ Та все злить ся, мало очи не видрапає: „А ледащо, як ти, куди ти, чорти батька зна, як робиш!“ — а то ще й садовити на двір — аж у Варки голова морочить ся од того духу тяжкого. А головно, що морозила вона її молоду душу, як шматок леду, тим жахом смерті, тією близькістю до смерті, а найголовніше нагнітала її тим, що жила.

А свекруха все говорила:

— Ось мені й Яблонівська ворожка сказала: „Як перейдеш через п'ятницю, то будеш жити довго, довго... хто його знає, скільки...“ От уже й п'ятниця минулась... А ти геть мені! Я тебе не можу бачити! — Та ледво Варка до порога, а вона зараз же: „Ой, ой, ой, ой!“

— Що вам, мамо, та що вам таке? — кинулась до неї Варка. Їй страшнійше всього здалось теє, що стара вже нічого не могла промовити, тільки кричала теє „ой“, витягалась, знов складалась, тулила голову до колін і знов ойкала...

Коли трохи одійшло, свекруха перевела дух і веліла Варці терти себе:

— Три, три, серце, скорійше, серце, швидше, серце, три, три! — Тепер вона балакала тихенько і скоренько, наче крупини на стіл падали.

Варка почала терти що сили, і може перший раз пожаліла свекруху: сльози закрутились у неї в очах, вона витерла їх крадькома і рішила сеї ночі не йти до двора.

— О, бач, плаче! — таки запримітила стара, бо вона скрізь усе примічала. — А чого? — І вона всьміхнулась, а опісля й собі заплакала так, що її тусклі, сірі очи од сліз як скло од сонця заблищали, і притулилась головою до Варки, і зробилось їм обоім так любо, наче якась квітка перед очима розцвила ся.

А в ночі прокляла не раз Варка свекруху, бо ся не засипала ані на мить і жадала, щоб і вона не спала. Молоду голову клонив сон, і вона все наче ціпом стіл молотила; стара-ж тільки побачить з печі, що тїнь од Варчиної голови починає тїкати, спускатись по стїні у низ, зараз же кричить не своїм голосом:

— Ой не спи, ой не спи, Варко! Що ти зі мною робиш?

Та прокидалась, схоплювалась на рівні ноги, і спершу стояла троха нічого не тямлючи, випуливши очи, а опісля приходила до себе і бурчала: „Ну, і коли ви вже справді вмерете? Нема на вас супокою?“ — Та тут же сама лякалась своїх слів і в голос добренько балакала:

— Чого вам, мамо? Може пити? може переложити подушку?

Більше всього лякалась стара Конониха, коли у неї в ночі, або і в день нога чи рука починала терпнути так, що ось-ось її вже зовсім не чути, наче її нема, наче вона завмерла. Їй так оязко було оттак частинами вмирати, і вона тоді кричала на весь голос, готова була-б на весь сьвіт кричати: „Ой, де моя рука? Чого моя нога завмерла?“ І коли Варка було одітре їй руку або ногу так, що кров почне дрібними голочками колоти, то вона так зрадїє і готова бути доброю і всіх пожалувати! Не дай же Боже, коли „серце у неї ставало“, як вона казала! Тоді у неї наче язик однімав ся, вона витріщала непомірно очи і лежачи на одному місці кидала руками й ногами на всі боки, як звязана птиця, тільки дуже тяжко та коротко дихаючи, як риба на землі...

Оттак умирала стара Конониха, та ще не вмерла, тільки вже зовсім з печі не злазила. А тим часом дехто в її товаришок по-вмирили на селі. Між иньшими померла й Макариха. Кажуть, умирала, як на весілля йшла. В останій раз поцілувала внуків і сказала: „Вже-ж я, діточки, піду собі!“ — тай Богу душу оддала. І треба-ж було Варці похвалитись матері, що то Макариха вмерла! Як заголосить же тая, як закричить: „Не хочу,

не хочу я так!“ А після, як захопило її у грудях, — ледви оддихалась. То-б то почула вона, наче й її смерть через Макариху (однолітки вони собі були, ще дівками разом гуляли, та ще й покумались) черкнула холодним крилом своїм і на чолі знак одмітила, наче коло неї став круг ще менший, ще вузше обведений. То „вона“ була все-ж таки трохи дальше, а тепер усе ближше, ближше, ближше! „Вона!“ Ой горенько тяжке!

— І чого-б їм оттак за життя хапатись! — думала Варка. — Ні роду, ні плоду, син далеко та рідко й згадує про них! Як би молода, а то таке вже старе лубя, а все тримаєть ся життя, аж, їй Богу, перед людьми стидно: не вмере як слід, по людськи!... Чи то й я так буду як вуж смерть дурити? — При тій думці холод проймав Варку і вона здригала ся; вона також дуже любила життя: „Хоч як жити, аби жити!“

Тай держалась же Конониха за те життя, як борона за траву! Держалась за те, щоб що дня до схід сонця встати, коли роса ще вкриває поля як сльоза, попоїсти хлібця чорного з сілю, після пополоти аж коліна зомліють, або поповязати в спеку зігнувши спину дугою так, що після й не розігнеш ся, як звязана лозина, або попотягати коноплі аж піт пройме, або попопрести аж пучки попухнуть, а після пообідати юшку в ложку олії, або шматочком сала, з пучку завбільшки, а після знов робити до вечора так само, після знов попоївши хлібця з сілю лягти спати, і вже! В празничок же піти до церкви, побалакати з бабами, згадати про молоді літа, тай там нема нічого, як тільки робота в тютюні, сьмішки з парубками, після своє весілля (аж два), після діти, що трудно давали ся, а всі (окрім двох синів) померли, чоловічі штурканці, ще тяжка робота, смерть другого чоловіка, женячка синів, проводи одного на Томську, другого в Москалі, родини та смерть унука, після чуже весілля, чужі родини, чужий похорон — от і все! от і все!

А трималась як собака за ту обгривену кістку, за те життя! Того то вона тепер із-за всякої дурниці лякалась: чи то нарив зробить ся на пучці, чи то зуб заболить, зараз:

— Ой Магінко! Ой Боже мій милий, що мені робити? — аж плаче.

— Та приложіть спуску, або моркви, або буряка — тай годі! — було радить яка з баб. Та де тобі, вона й слухати не хоче! Зараз по ворожку невістку посилає (як не потрафить, то по другу

жене). Та все своє скиглить, обхопивши коліна руками і хитачучись вперед і назад: „Ой рідненькі мої, що зі мною буде? Куди се мене приведе? Чи допоможуть же тії ворожки? Ота, здаєть ся, добра, та чи вміє-ж вона приступити до мене? Ой, щож мені робити? Як я боюсь, як би якої напасти не було! Що се? Ніколи мені того не було, а тепер на! Чи се вже „вона“... себе проявляє... ой, ой!“ А то візьме та за попом посилає: і сповідаєть ся і причащаєть ся, аби полекшало. І справді троха одужує, знов як сире дерево, що не горить, а тільки тліє.

IV.

Прийшла зима, позастилала поля білими скатертями та рушниками, повбирала хати та дерева намітками, порозвішувала хустки та полотна на тинах — так біліє, що аж очі сліпить, так мягко, що аж сон бере, як подивиш ся навкруги, сон срібний, коли снять ся золоті зорі, голубе небо та якісь іскри, що сиплють ся раз-у-раз не то в снігу, не то в тих зірок іскрястих, як в кременю, коли черкнеш його залізом. Кожна билиночка як тонесенька волосинка; кожна шаршавина на березовій корі, кожне реберце, чи горбочок, чи вугличок наче голочками, инеш обсажені, і стоять, наче до всього вінчики приліплені — все робить ся чудним та гарним і дерева розширені тим убранням і все щільно вкриті білим, наче наближаєть ся, присовуєть ся все ближше одно до одного, тулить ся і само дивуєть ся своїй красі, і одливає голубим як сталь, або рожевим як рожі, і не ворушить ся, як застигло, і стоїть тихо, тихо, поки холод не минеть ся та життя не вернеть ся, або не прилетить иньший холод з вітром та порозганяє тую красу як піря на всі боки, та здійме хуртовину, з дерев позриває убрання, як розгніваний батько з дочок-чепурх і з долу стане в гору крутити білі крутії. А то разом нанесе ще й дощу і почне сніг танути, підійде водою, після захолює, зробить ся крига, що не пройти, ані проїхати, тільки й зостанеть ся краси, що ледові сережки понад вікнами, на стрісі, на деревах, що горять на сонці, все витягають ся тонші та тонші, чисті як сльози, густі як китиці. Вітер лютує, вітер царює, пролазить у кожну щілину і як не топи в хаті, як не обкладай її гноєм, не нагрієш, бо вітер без ножа ріже, без мила влізе і настудить...

В такий то холодний та вітряний день померла стара Конониха. Довго вона жаліла ся, що їй холодно, довго вередувала,

щоб невістка її укривала, бо по її холод ходив якось „плямами“, то тут візьме, то там захопить, а більше ноги мерзли, бо були вже вони наче зовсім неживі: жовто-білі, пухлі, тверді і тяжкі. Після почала плакати: „Ой, як же „теє“ буде? Ой як сей сьвіт без мене, а я без нього буду? Ой Боже, Боже, Боже!“ І потяглась як нитка з веретена: витягла перше одну руку, після другу, аж кісточки хруснули, після ноги, після вся чисто так у гору підвелась, наче її хтось звів; її хотіло ся виправитись, почути себе, свої ноги і руки, де вони і що? Після трохи задріжала. Прокинулась зовсім, буцім здорова, підвелась на лікті, попросила Варку дати їй попоїсти млинця з сиром та сметаною (що у сусідки дістала), а попоївши казала собі в голові поськать. Невістка вилізла на піч, сіла підобгавши ноги, поклала свекрушину голову собі на коліна, зняла з неї очіпок і стала помаленьку перебирати пальцями довге, трохи сиве, густе волосся на її голові. Конониха тихим голосом чогось згадала сивів: „А хоч би мені їх побачити, хоч одного, Миколу! Так забажалось, як би ти, доню, знала, так...“ Коли се як не справить крик, та такий, що аж мороз Варці поза шкуру пішов. Варка думала, що нехотя смикнула її за волос, аж тая кричить:

— Ой, деж се мої оченьки! ой, щож се, чи я сліпа, чи такий туман, чи ти мені підсипала чогось? Що се? Наче чи вогонь... Ой, рятуйте! Темно, темно мені! А...а!

Невістка кинулась мерщій по людей, а тим часом Кононихин голос зробив ся все тихшим і перейшов у хроніє. Вона ще раз важко зітхнула, натяглась як струна і коли Варка вернулась з бабами, її душі не було вже в тілі, зісталось тільки теє тіло, холодне, тяжке, з напруженими ногами і руками, наче вона хотіла кудись бігти, тікати, одбитись од когось, одержати щось, аж на зурі в кожушанку позапускала, як кітка у мясо, — так і захолили, на силу одірвали, як треба було обмивати, — так упирала ся та змагалась! У очах, тих незрячих очах, одбивались жах чи цікавість, чи нерозуміння, хто його знає, чого більше; коли-ж їх притулили віками, то вид її зробив ся зовсім спокійним, а на устах тоді примітили тихий усміх... І так лежала вона на лаві убрана і така гарна, якою ніколи в своїому житті не була: лице її було наче виточене, чи вирізане дуже тонко, зморщки розійшлись, бо шкірка натягла ся на всіх кістках; найбільше тонкою вона здавалась на очах, що аж видавались темними ягодами з під жовту-

ватих, здорових вік, ненатягнених до кінця так, що ще й з низу було видно темні кружочки очий, прикритих довгими віями — ранійше ніхто не замічав, що у Кононихи такі гарні, довгі вії...

На дворі завірюха вгамувалась і проглянуло сонце і заглянуло за віконечко, і перекинулось через голову помершої Кононихи, і лице її засвітило ся як віск, налитий вповні медом, а білий вінчик з золотими образками, що лежав на чолі, теж засяв і придав їй ще більшу красу.

І гарно було і тихо було і не страшно було, головне, що тихо, тихесенько, тільки дивно, чудно, що лежить вона тут і не встане, не заговорить... — Хоч би вилаялась, чи що! — думала Варка, все оглядаючись назад од печі, куди садовила хліби на поминок. — Що лежить вона тверда як кістка, як той стіл, як та лава без чутя... Що вже не буде, не буде, не буде її!...

Так думала Варка, та не так сусідки, що прийшли помагати їй. Вони собі дивили ся на теє, наче-б то инакше й не слід, наче-б то справді Кононихи вже нема. Вони порались коло печі, прибирали, замітали в хаті, перебирали добро Кононошине, наче вона не побачить, зрідка про неї закидали, яка вона була така „невмируща“, а то проводили свої балачки, входили, виходили, рипали дверима, обходили лаву, де вона лежала, наче й вона сама — лава деревляна, а не людина...

На дворі люди робили труну з дощок, що був ранійше піл ізроблений — тим то в хаті ще більше пустка здавала ся. Пахло обструганою сосною. Чути було тільки стук та пирк од гвоздів, що забивали — все однаково та все рівно... Люди не балакали: ні об чому було, тільки раз хтось сказав: „О, таки вмерла!“ — наче він радий, а й радіти йому не було чого, бо Конониха для нього не була ніщо.

Варка ото спершу ніби злякала ся, та не знала, на яку їй дорогу ступати, що вже „нема тай нема“. Вона-ж таки певна була, що свекруха її ніколи не вмере і кляла їй і хотіла, щоб тая вмерла, а тут — на тобі — і вмерла! Якось ніяково. Довго вона голосила по матері: „Матінко, і голубонько, і чого пішла, мене не пожалувала? Щоб тобі, сонечко, жити тай жити, сьвітити тай сьвітити, робити тай робити, а ти мене покинула на тяжкую роботу, на малий розум, пішла до Бога служити, золоті яблука у Нього сторожити! Ой Боже мій, Боже!“

Довго вона не могла спати, бояла ся, під кінець привикла і зраділа, що нема над нею ніякої опіки, стала сили набирати як буряк у землі, грубувати та гладшати. Стала сама собі хозяйка, пізнала хозяйські клопоти. Тоді стала Варка за свекрухою жалкувати, часто плакати. Чим далі, тим більше їй свекруха ставала милійша та вірнійша: вже-ж вона не пам'ятала, як тая її лаяла, а пам'ятала, як вона її вчила, як на службі поводитись, як робити, щоб лучше тобі жилось. „Нишком, донько, все роби, крадькома, та нікому не хвались, як лисиця хвостом слід замітай, а де можна, то й зуби покажи!“ Згадувала, як вона її перед людьми покривала, сама од себе тільки пробирала, а часто як хто з баб при ній скаже, що нечепурна, чи що, то вона зараз: „Е, ці, годі, моя невістка не така!“ А як вона Михальчика жалувала — ото уже настояща баба була! Той їй вчепить ся в волосся і пищить: „Бабо, кажи мені казку!“ І вона аж заскрипить від болю, а каже: „Був собі дід та баба, та була у їх курочка ряба...“ Коли-ж розкричить ся, що спати не хоче та ногами лупцює на всі боки, на долівці як риба, вона розсердиться і скаже: „Ану тебе к бісу, хай твоя мати тебе тішить!“ Постелить ся та не влечить і хвилини, коли він ні з того ні з сього почне реготати ся, плескати в долоні та приказувати: „Бабуся, добренька... о! о! о!...“ Тоді вона схопить його на руки, почне цілувати, аж в очах сльози їй закрутяться ся, цілує та милує, цілу ніч просидить над ним та Варці нізачо в сьвітї не дасть.

— Ні, добрі, добрі мати були, і чого було їм так скоро умирати? — одно зітхає Варка. Згадала й те, як вона її дарувала перед смертю: — Варко, візьмеш собі тую спідницю, бо... бо вже мені її не носити, хиба... ну, то я вже побачу... чи надінеш мені, коли... та візьми собі кількося губок полотна — то твоє... Ох Варко, Варко, колись прядлось, колись ткалось, а хто його буде носити?!

— Варко, Варко! — чула тепер часто Варка голос на вулиці; обернеть ся — нікогисенько навкруги, а наче-б то свекруха покликала. Здасть ся, ось оглянеть ся, побачить стару за спиною. А то знов у ночі: „Варко, Варко!“ Вона прокинеть ся, думає вже чути далі: „А розітри мені спину!“ — коли згадає, що вже „нема“, аж жахнеть ся. Траплялось їй те не тільки в ночі, або на самоті, а й у день при людях. Ось регочеть ся вона, після одразу згадає: „Чи не мати се мене кликали?“ — аж похолоне.

А то: „Чом я їх тоді не послухалась, не витягла цибульки та в бовдур не повісила? Ох!“ І коли се було, мабуть Варка сама того не памятає, тільки памятає, що не зробила так, як свекруха наказувала, і се її гризло як пржа зеліво, тим більше, що не можна вже було вернути, ні переробити в сьвіті...

Ось знов в усі чути: „Варко, Варко!“ — десь з боків, із заду, з низу, з гори. Варка аж поблідне та перехрестить ся, а Гапця почне з неї глузувати:

— Що ти справді як дурна ходиш? Раділа-б, що вже вільна, а вона сумна та сумна — тю, тю!

— Еге, раділа-б! — мовила Варка, — коли „вони“ (вона скрізь тепер так казала) усе тут тай тут! Се вже може й я вмру!

— Оттакої! Дурна ти: ще ти не дійшла строку! — обзивалась сувора Марія.

— А як лаяла, коли жива була! — реготалась Гапця.

— Ніколи в сьвіті! — одривала Варка і разом подивилась на свою спідницю, що була свекрушина, і здалось їй, наче на ній свекрушині руки знати так зовсім, наче всі десять пучок одмітили. — І чого я їм не вірила? — вже в голос промовила Варка свою думку. — Як би-ж була знала, що так швидко — все-б, усе-б сповняла, слухалась би... Ще-б раз побачитись, попрощатись...

— Се вже вона так довго сітку плела, що й тебе туди затягла! — замітила Гапця.

Еге, таки уривала трохи й Варку смерть, наче ножем цілий хліб почала: стала вона дуже часто про „неї“ згадувати.

— А чи умремо ми, а чи скоро, а котра швидше? — все питалась товаришок.

— А хоч би й умерти! — казала вона. — Та, звісно, Варка ще не скоро вмерла, бо не дасть ся тому, хто просить, а тому, хто не просить...

